بوارەکانی تۆژینەوە لە ئەدەبی بەراوردکاریدا

د. کەمال مەعرووف
(زانکۆی سەلاحەدین - کۆلێژی زمان)

پێناسەی ئەدەبی بەراوردیمان کرد، کە ئەم زانستە تۆژینەوە لە دیاردەکانی کارتێکردن و کارلێکردن لەنێوان ئەدەبەکانی جیاواز دەکات جا ئەم کاریگەرییە پێوەندی بە ڕەگەزەکانی ئەدەبی یاخود بە شەپۆلەکانی هزرەوەبێ یا پێوەندی بە سروشتی بابەتەکان و هەڵوێست و کەسەکانەوە بێ کە لە ئەدەبەکەدا لاسایی دەکرێتەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە بوارەکانی لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی بەراوردکاریدا بە تەنیا ڕێبازەکانی گشتی ناگرێتەوە کە ئەدەبی نەتەوەیەک بە ئەدەبی نەتەوەیەکی تر گرێ دەدات، بەڵکو شتە وردەکانی ئەم ڕێبازە گشتییە بەخۆوە دەگرێ، توێژەرەوە لە بوارەکانی بەراوردکاریدا، ڕەگەزەکانی ئەدەبی لێکچوو لەنێوان دوو ئەدەب دەخاتەڕوو، ماوەی پێوەندییەکەی ئەم وێک چوونەی هێناوەتە ئاراوە، کام لەم ئەدەبانە لە پێشترە لە چێ کردنی ئەم ڕەگەزانەدا. چۆن بۆ ئەدەبی تر گوێزراونەتەوە، چۆنی وەرگرتووە، وەکو خۆی وەریگرتووە یاخود گۆڕانکاری تێدا کردووە بەجۆرێ کە زۆر و کەم لەگەڵ ئەسڵەکەیدا جیاوازە. تۆژینەوەکانی بەراوردکاری نوێ کەسەکان بەخۆوە دەگرێ کە بایەخ بەم جۆرە ئەدەبە دەدەن، چۆنیان لاسایی کردۆتەوە، ئایا شتی تازەیان بۆ زیاد کردووە کە لەگەڵ سروشتی چەرخ و وڵات بگونجێ، زۆر بواری تر کە پێویستی بە درێژەدان و ڕوون کردنەوە هەیە و سوود بەخشە بۆ زیاتر تێگەیشتنی چەمکی ئەدەبی بەراوردی، پێش ئەوەی درێژە بە بوارە جۆر بەجۆرەکان بدەین، پێویستە ئاماژە بە چۆنیەتی سەلماندنی مەرجی دووەم لە مەرجەکانی تۆژینەوەکانی بەراوردی بکەین، ئەویش سەلماندنی پێوەندی مێژوویی لەنێوان ئەدەبەکان و بابەتەکانی کە لاسایی و بەراورد دەکرێن، دەرخستنی ئەم پێوەندییە مێژووییە کە قوتابخانەی فەڕەنسی بەمەرجی

دەزانێ، بە بەشێکی بوارەکانی تۆژینەوەی بابەتەکانی ئەدەبی بەراوردی دادەنرێ، سەلماندنی ئەم پێوەندییە پشت بەدانەرەکان دەبەستێ، کە بوونی پێوەندی مێژوویی لەنێوان ئەدەبی نەتەوەیەک لەگەڵ نەتەوەیەکی تردا جێگیردەکات، لەوانەیە توێژەرەوە هێماکانی ئاشکرا لەم کتێبانە بدۆزێتەوە کە نووسەر شاعیرەکان پێی کاریگەربوونە، هەروەها توێژەرەوە لە ڕوانگەی کتێبەکانەوە ژمارەیەک نووسەر و شاعیر دەدۆزێتەوە، لە ئەدەبی نەتەوەیەکدا کە زمانی نەتەوەیەکی تر دەزانن، پێوەندییان بە زمانەکەوە بە جۆرێکە کە لە سنووری شارەزایی تێ دەپەڕێ و بەرهەمی ئەدەبی پێ دەنووسنەوە، هەروەکو لە بەرهەمی هەندێ لە خاوەنانی دوو زماندا بەدەردەکەوێ، کە خاوەنی زمانی فارسییە و بە زمانی عەرەبیش قەسیدەی باش دەهۆنێتەوە، یاخود کتێبی زانستی بەنرخ بە زمانی عەرەبی لە تەک زمانی فارسیدا دادەنێ، وەک (ئیبن سینا)ی فەیلەسووفی بەناوبانگ و (ئەبی حامد ئەلغەزالی)؛ بێ گومان بوونی ئەم بەرهەمانە بەڵگەی پتەون لەسەر بوونی پێوەندی مێژوویی لەنێوان ئەدەبی عەرەبی و فارسیدا. هەروەها ئەدیبی ئینگلیزی (ئۆسکاروایلد) کە بەزمانی فەرەنسی چیرۆکی (سالومێ) دەنووسێ، (فۆڵتێر) نامەکانی بەزمانی ئینگلیزی تۆماردەکات. بۆ سەلماندنی پێوەندی لەنێوان دوو ئەدیبدا، پێویستە بەدوای ژیانی ئەدیبی کار لێکراو بکەوین، ئایا بواری بۆ ڕەخساوە کە سەردانی ئەم وڵاتە بکات کە بە ئەدەبەکە کارتێکراوە، یاخود زمانی ئەو وڵاتە فێر بووە، ئایا بەرهەمی نووسەرەکەی بەزمانی بنچینەیی خوێندۆتەوە، یاخود لە ڕێگای وەرگێڕانەوە بووە، ئەگەر ئەم پێوەندییە لەنێوان ئەدیبانی دوو نەتەوەی بە زمانی جیاواز دۆزرانەوە، ئەوا ئەم کارە بە ناخی تۆژینەوەی بەراوردکاری دادەنرێ، هەروەها ڕۆژنامەگەری ڕۆڵی باش دەبینێ، لە ناساندنی نووسەر و شاعیرانی بیانی کە بیروڕاکانی (ئەمیل زۆلا) و بەرهەمەکانی (مەکسیم گۆرکی)یان پێشکەش کردووە، بە تایبەتی گۆڤارەکانی وەکو (المجلة) و (الاداب) و (الکاتب) دیارە گۆڤارە کوردییەکانیش لە ناساندنی نووسەر و شاعیرانی بیانیدا دەوری باشیان بینیوە، بوارەکانی ئەدەبی بەراوردی مەبەستێکی فراوانی هەیە و چەند ڕێرەوێک بەخۆوە دەگرێ،

١- بوارەکانی پێوەندی بە خودی بابەتەکانی ئەدەبەوە هەیە.

أ- تۆژینەوەی ڕێبازەکانی ئەدەبی کە لە چەند ئەدەبێکی جوداواز سەری هەڵداوە، تۆژینەوەی ئەدەبی کلاسیکی و چۆن لە هەموو وڵاتانی ئەوروپا بڵاوبۆوە، چۆن زمان و ئەدەبەکانی ئەو وڵاتانە لاسایی هزری باوی ئەوکاتەیان کردۆتەوە، کە خۆی لە زاڵبوونی دەسەڵاتی کڵێسە و فرسانەکان دەبینیەوە، پاشان تۆژینەوەی ڕێبازی ڕۆمانتیکیی و کاریگەری لە ئەدەبە جیاوازەکانی ئەوروپا دەخاتە ڕوو، دوایی چۆن ئەم ڕێبازە کاری کردە سەر ئەدەبەکانی ڕۆژهەڵات، هەروەها ئەم تۆژینەوەیە باسی ڕووی لێک چووی نێوان ئەدەبەکان دەکات کە بایەخ بەم ڕێبازە دەدەن، تۆژینەوەی مێژوویی خودی ڕێبازەکە، چۆن سەری هەڵدا، ئەو کۆڵەگانەی کە لەسەرهەڵدانیدا پشتی پێ دەبەستێ، لە کوێ سەری هەڵدا، چۆن ئەم ڕێبازە ئەدەبییە لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی تر گوێزرایەوە، ئایا گواستنەوەی بەهۆی شەڕەوە بووە یاخود لە ڕێگای پێوەندییەکانی ئابووری و ڕۆشنبیرییەوە بووە، بۆ چ وڵاتێک گوێزراوەتەوە، چۆن پەیڕەو کراوە، زۆر پرسیاری تر کە تۆژینەوەی نوێ لە بارەی ئەم بابەتە گرنگانەوە دەیان وروژێنێ.

ب- تۆژینەوەی جۆری ئەدەبی وەکو هونەری داستانەکانی ئازایەتی یاخود ئایینی، دیاری کردنی چەمکی ئەم داستانانە، پاشان دیاری کردنی ئەو وڵاتەی کە ئەم داستانانەی تێدا پەیدابوونە سیماکانی سەرهەڵدانیان، چۆن بڵاوبوونەتەوە، لە ئەدەبێکەوە بۆ ئەدەبێکی تر گواستراونەتەوە، ئایا بەم گوێزانەوەیە، گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، یاخود وەکو خۆی ماوەتەوە، هەمان شتیش بە گوێرەی ئەدەبی سۆفیزمەوە، چۆن لە ئەدەبی عەرەبیدا سەری هەڵداو نووسەران بایەخێکی لە ڕادە بەدەریان پێ دا، پاشان بۆ ئەدەبی فارسی گوێزرایەوە، لە ئەدەبی فارسیشدا پێشکەوتنی بەخۆوە بینی بەجۆرێ کە دانانی شیعری سۆفیزم بەسەر پەخشانیدا زاڵ بوو، کەچی لە ئەدەبی عەرەبیدا بە پێچەوانەوە بووە کە دانانی پەخشانی لەلایەن نووسەرانەوە بایەخێکی زۆریان پێداوە، هەمان قسەش لەسەر هونەری مەقامات، توێژەرەوە دەست دەکا بە دیاری کردنی چەمکی مەقام چۆن (بدیع الزمان الهمداني) و ئەدیبانی تر پەیڕەویان کردووە، چۆن بۆ زمانی فارسی گوێزراوەتەوە.

ج- تۆژینەوەی چیرۆکی (ئەلمعراج) گیانی لەنێوان ئەدیبانی عەرەبی و فارسیدا، ئایا ئەم بابەتە ئەدیبانی تر

و به زمانانی ترەوە قسەیان لێوە کردوون، چۆن چارەسەریان کردووە؟ ئایا ئەمانە بە چیرۆکی (میعراج) کاریگەربوونە؟ یاخود چیرۆکی (میعراج) یان وەکو هۆکارێک وەرگرتووە بۆ گوزارشت کردن لە مانایەکی خواستراوە، هەروەها ئەو بابەتانەی تر کە ئەدەبی بەراوردکاری گرنگی پێدەدا، چیرۆکی لەیل و مەجنوونە، چۆن ئەم چیرۆکە وەکو خۆشەویستییەکی پاک لە ئەدەبی عەرەبیدا، بۆ ئەدەبی فارس گوێزراوەتەوە و بۆتە خۆشەویستیەکی صۆفیانەی ئەوپەڕی لە جوانی و ناوەزد دا، بەم شێوەیە فارسەکان بەرگێکی نوێیان لێ پۆشی، داهێنەرانە نەک لاساییکەرەوانە، مەبەستمان گواستنەوەی بابەتەکان لە ئەدەبی نەتەوەیەک بۆ ئەدەبی نەتەوەیەکی تر مەرج نییە هەردەم کاریگەرییەکە باش بێ لەوانەیە ئەم کارتێکردنە پێچەوانە دەرچێ، لاساییکردنەوەی چیرۆکی ئەنتۆنیو و کیلۆپاترە بە جۆرێ بووە کە ئەحمەد شەوقی دژی هەموو ئەو بۆچوونانە بووە کە لە بارەی کیلۆپاتراوە خراونەتە ڕوو و بەرپەرچی داونەتەوە.

ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە کاریگەری ئەدیبێ لەسەر ئەدیبێکی تر مانای ئەوە نییە بەدوای داچووە و بێ ئەوەی تێڕوانین و بۆچوونی خۆی نەبێ، بەڵکو پێویستە ئەدیبی لاساییکەرەوە پارێزگاری ڕەسەنایەتی و خودی خۆی بکات کاتێ کە لاسایی بەرهەمێ یاخود بە بەرهەمێ کاریگەر دەبێ.

د- تۆژینەوەی ئەدەبی گەشت و گوزار، چۆن ئەدیبێ یاخود کۆمەڵە ئەدەیبێ توانیویانە وێنەی وڵاتێکی تر لەبەرهەمەکانیاندا بکێشن. ئایا لە وێنەگرتنی ئەم وڵاتەدا کۆمەڵە ئەدیبی نەتەوەیەکی تر بەشدارییان کردووە یاخود بەتەنیا یەک نووسەر لەبەرهەمەکەیدا ئەم باسەی کردووە، ئەگەر زۆر بەشداری تێدا کردبێ، ئەوا بۆ ئەدەبی بەراوردی گرنگە، بۆیە پێویستە تۆژینەوەی بابەتەکە وەکو دیاردەیەکی گشتگیری سەیر بکرێت، بۆ نموونە زۆر لە کتێبی گەڕۆکەکان بایەخ بە شوێنەواری فرعەونەکانی میسر دەدەن، بەڵام ئەگەر لێدوانی تەنیا یەک نووسەر بوو، ئەوا پێویستە تۆژینەوەی ئەوە بکرێت ئایا نووسەرەکە هاتۆتە ناو ئەو وڵاتەکەی کە لێ دواوە، چۆن لەو وڵاتە ژیاوە، پێگەیشتنی لەگەڵ کێدا هەبووە، چۆن لەو وڵاتەدا مامەڵەی لەگەڵیدا کراوە، ئەم مامەڵەیە لەبەرهەمەکەیدا ڕەنگی داوەتەوە، ئایا بە ویژدانەوە قسەکانی کردوون، یاخود لایەنگیری خۆی بەرامبەر وڵاتەکە دەربڕیوە، یان بە پێچەوانەوە، یاخود لە وڵاتەکەدا بەرەنگاری بارودۆخێکی نەگونجاوە بۆتەوە، ئەمەش وای لێ کردووە کە بە بێزاری و پەژارەوە گوزارشتی لێوە بکات.

٢- بواری پێوەندی بە بابەتی لاساییکردنەوە و بەراوردی نووسەرەکانەوە هەیە:

أ- توێژینەوەی بەرهەمی ئەدیبێ خۆی لە خۆیدا هەوڵێکە بۆ هەڵسەنگاندنی ئەدیبەکە و بڕیاردانە لەسەر توانایی ئەدەبی، هەروەها لێکۆڵینەوە لەسەرچاوەکانی کە ڕۆشنبیرییەکەی لێ وەرگرتووە، توانیویەتی شیعر و پەخشانی پێ بهۆنێتەوە، ئایا سەرچاوەکە ناوچەییە یاخود لەسەرچاوەی نەتەوەیەکی تری نۆش کردووە، پاشان ئەوە دیاربکرێ کە چەندی لێ هەڵهێنجاوە، چۆن لەگەڵیدا تێکەڵاوی کردووە، ئایا خۆی بە تەنیا ڕۆڵی تێدا بینیوە، یاخود ژمارەیەکی تر لە نووسەران لەگەڵیدا هاوشان بوون، چاویانی لەسەر ئەم سەرچاوە بیانییە کردۆتەوە و ئاگاداری ئەم گەنجینە بە نرخەی کردوون، بەڕەوتی مرۆڤایەتی و ڕێبازە ئەدەبییەکان کاریگەربێ، لە گواستنەوەی جۆرەکانی ئەدەبی و ئاستەکانیدا هاریکارییان کردووە، پاشان ڕۆڵی نووسەرەکە کە لە پێشخستنی ئەو بیروڕا و هزر و ڕێبازانەی کە بۆ ناو ئەدەبەکەی گواستوونەتەوە، زۆر پرسیاری وردتر کە یارمەتی هەڵسەنگاندنی هزری نووسەرەکە دەدەن.

ب- بایەخدان بە تۆژینەوەی ئەدەبیانی جیهانی کە ناوبانگیان سنووری وڵاتەکەیانی بە زاندووە و گەیشتۆتە ناو نەتەوەکانی ترەوە، هەندێ لە نووسەرانی ئەو نەتەوانە ئاگاداری بەرهەمی ئەدیبانی جیهانی بوونە و هەوڵی لاسایی کردنەوەیان داون، بۆ نموونە ئەدیبی ئینگلیزی ناسراو (شەکسپیر) کە ناوی خۆی سەپاندووە بەسەر هەموو ئەوانەی کە بایەخ بە ئەدەبی ناوچەیی و جیهانی دەدەن.

کاریگەری ئەدەبی شەکسپیر سنووری ئەدەبی ئینگلیزی تێپەڕاندووە و گەیشتۆتە ئەدەبی فەڕەنسی و ئەڵمانی، هەنگاوی بەرەو هەموو ئەوروپا ناوە و خۆی گەیاندۆتە ئەدەبەکانی ڕۆژهەڵاتیش، زۆر لە ئەدیبەکانی ڕۆژهەڵات هەوڵیان دا کە لاسایی چیرۆکەکانی بکەنەوە کە ناوو ناوبانگی جیهانییان هەنە، هەروەها کاریگەری خەیامی شاعیر بەسەر جیهانی دەرەکییەوە دیارە، لەناو ئێرانیشیدا کارتێکردنی بەسەر ئەدیبانی ئێران و وڵاتانی عەرەبی و ئیسلامیش دەبینرێن، (فیتزجیرالد)ی

ئینگلیزی چوارینەکانی عومەر خەیامی بۆ سەر زمانی ئینگلیزی وەرگێڕان دوای لە هەموو ئەوروپا بایەخیان بە وەرگێڕاندا و تۆژینەوەی بەرهەمەکانی پاشان و هەوڵیان دا کە لاسایی هزر و بیروڕاکانی بکەنەوە. ئەدیبە عەرەبەکانیش کەوتنە بایەخدان بە بەرهەمەکانی خەیام و زۆر لە وڵاتانی عەرەبی چوارینەکانیان بۆ سەر زمانی عەرەبی وەرگێڕان پاشان هەوڵیان دا کە چوارینە بهۆنەوە لەسەر هونەری چوارینەکانی فارس و لاساییان بکەنەوە لەم بارەدا پێویستە کە تۆژینەوە لەسەر ئەدیبە گەورەکە بکرێت و کاریگەری لە بزووتنەوەی ئەدەبی جیهانی بخرێتە ڕوو پاشان ئەو دەربخرێ کە چەند کاریگەری بەسەر ئەدەبی بەراوردکارییەوە هەیە، پاشان گفتوگۆ لەسەر بەرهەمەکانی کارتێکراو بکرێن کە بە ئەدیبانی جیهانییەوە کاریگەربوونە، ئایا لاسایی کردنەوەیەکی ڕووت بووە، یاخود شتیان بۆ زیادکردووە و داهێنانیان تێدا ئەنجام داون.

کەرەستەی توێژەرەوە لە ئەدەبی بەراوردکاریدا

شتێکی سوودبەخش و پێویستە کە ئاماژە بەوە بکەین، کە توێژەرەوە دەبێ، ئەم مەرجە بنچینەییانەی تێدابێ، کاتێ بەکاری تۆژینەوەی بەراوردکارییەوە خەریک دەبێ.

١- یەک لە کەرەسە گرنگەکانە، پێویستە توێژەرەوە لە بواری بەراوردکاریدا، زانیاری لەسەر ڕاستی مێژوویی چەرخەکە هەبێ، تاکو بتوانێ بەرهەمە ئەدەبییەکان شوێنی ڕووداوە مێژووییەکان بگرێتەوە، چونکە ئەم تۆژینەوەیە یارمەتی تێگەیشتنی ڕووداوەکان و پەرەسەندنیان دەکات، پێوەندییەکانی مرۆڤایەتی لەنێوان گەلان لە دیاردەکانی جوداواز بەدەردەخات، کە ئەمانە هاریکاری ئەدەبی بەراوردکاری دەکەن، تاکو بتوانێ دەرک بە ڕەوت و ڕێبازەکان بکات، هەر لە بارەی مێژووەوە پێویستە جەخت لەسەر کاروانی نەمران بکات نموونەی ئەدەبی مرۆڤایەتی هەر گەلێک بخاتە پێش چاوان، بۆ نموونە لە ئەدەبی عەرەبیدا، لەیل و جنوون لە خۆشەویستیدا، عەنترە لە ئازایەتیدا، حاتم لە بەخشندەییدا، لە ئەدەبی کوردیدا مەم و زین لە خۆشەویستیدا، قەڵای دمدم و دوازدە سوارەی مەریوان لە ئازایەتییدا، هەروەها زانیاری باشی لە بارەی بەرهەمە ئەدەبییەکانی جیهانی هەبێ بۆ نموونە ئەلیادە، ئۆدیسە، کۆمیدیای خوداوەندەکان، شانامە، شانۆگەرییەکانی شەکسپیر و (رسالة الغفران)....تاد.

لە ئەدەبی ئەڵمانیدا فاوست و لە ئەدەبی ئەسپانیدا دون جوان، ئەمانە نموونەی ئەدەبیاتی مرۆڤایەتین دەبێ توێژەرەوە لەبەرچاوی بگرێ.

٢- توێژەرەوەی ئەدەبی بەراوردکاری، دەبێ زانیاری وردی لەسەر مێژووی ئەدەبە جۆراوجۆرەکان هەبێ.

٣- زانینی زمانانی جوداواز کارێکی زۆر پێویستە، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە بەباشی ئەو زمانانە بزانێ، چونکە زانینی کۆمەڵە زمانێک کارێکی پڕ زەحمەتە، بەڵکو تارادەیەک زانیاری لە بارەیانەوە هەبێ کە پشت بە وەرگێڕان نەبەستێ.

پێویستە توێژەرەوەی بەراوردکاری بتوانێ دەقە جیاوازەکان بە زمانی ڕەسەنی خۆی بخوێنێتەوە، چونکە هەر زمانە تایبەتمەندی خۆی هەیە دیارە جۆری وەرگێڕانیش جوداوازە، وەرگێڕان هەیە کارتێکردن و کارلێکردنی دوو زمان و دوو ئەدەب دەخاتەڕوو جا باشترە لە تەک زمانی زگماک دوو زمانی تری بیانی بەلانی کەمەوە بزانێ، تاکو بتوانێ کاری بەراوردی ئەنجام بدات، دیارە وەرگێڕانیش ڕۆڵێکی گرنگی هەیە کە بەهۆیەوە بەرهەمەکانی نەتەوەکانی تر و کارە ئەدەبییەکانیان دەزانین.

٤- پێویستە توێژەرەوە ئاگاداری سەرچاوە گشتییەکە بێ کە تۆژینەوەی لەبارەوە دەکات، ئەوەی دەیەوێ لێکۆڵینەوە لە پێوەندییەکانی ئەدەبی عەرەبی و فارسی بکات. دەبێ تۆژینەوە لە زمانی عەرەبی و دەقەکانی بکات کە بە زمانی عەرەبی نووسراون کە لە بنچینەدا فارسین، بۆ نموونە (طبری، همزه الأصفهانی، ابن المقفع و ابن قتیبه)، بە گوێرەی زمانی فارسیشەوە بگەڕێتەوە بۆ دەقەکانی ئەدەبی کە لە عەرەبییەوە وەرگێڕدراون، بۆ نموونە (کلیله و دمنه)ی فارسی (الف لیله و لیله) کە ئەسڵەکانیان هیندین. توێژەرەوەکانی ئەوروپی و ئەمریکییەکان هەنگاوی باشیان هاویشت و کتێبخانەکانیان پڕکردن لەسەرچاوەی ئەدەبی بەراوردکاری، تاکو فێرخواز بە ئاسانی بتوانێ سەرچاوەکان بەکاربهێنێ، بۆ نموونە (پۆل ڤان تیگم) پێرستێکی کامڵی هەموو ئەوانەی کە لە ئەوروپادا دایان ناون تاکو کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم (١٤٥٥-١٩٠٠) هەروەها گۆڤاری ئەدەبی بەراوردی فەرەنسی کە هەر ژمارەیەکی باسی سەرچاوەکانی ئەدەبی بەراوردکاری ئەوروپا و ئەمریکا دەخاتەڕوو، نوێترین سەرچاوە کە لە

سالی ١٩٥٠ لەلایەن توێژەرەوەی فەرەنسی بالدنسپرگیە (Baldensperger) و فریدریک (Friederich)ی ئەمریکی ناونیشانی کتێبەکە (بیبلیۆگرافیای ئەدەبی بەراوردی) کە بەسی و سێ هەزار سەرچاوەوە لە ئەمریکا بە چاپ گەیاندرا.

گرنگیی ئەدەبی بەراوردکاری

زۆربەی زانکۆکانی جیهان، بایەخ بە ئەدەبی بەراوردکاری دەدەن و لەو باوەڕەدان کە ئەدەبی بەراوردکاری سوودێکی زۆری بۆ ئەدەبەکانی نەتەوایەتی و بزووتنەوەی ئەدەبی جیهانی هەیە و خزمەتێکی بێ پایانی توخمی مرۆڤایەتی دەکات و ئامرازی پێک گەیشتن و لێک گەیشتنی نێوان ڕۆڵەکانی ڕەگەزی مرۆڤن، کە هەرچەندە ڕەنگ و زمان و بیروڕاو زێدیان جیاوازین. ئامانجی سەرەکی تۆژینەوەی ئەدەبی بەراوردی خزمەتی ئەدەبی نەتەوەیی دەکات مەودای بازنەکەی فراوان دەکا و لە گەردوونەکیدا ڕەگەزی ئەدەبی تر و بابەتی تر دەخولێنەوە.

بەمەش چاوی توێژەرەوە بە ڕەنگی نوێی ڕەگەز و هزری ئەدەبی بیانی دەکاتەوە، کارلێکی ئەدەبی بیانی لەسەر ئەدەبی نەتەوەیی بەدیاردەکەوێ و بەرگێکی نوێی پێ دەبەخشێ و پەرەی پێدەداو لەبەستەڵەک و دوورەپەرێزی دووری دەخاتەوە.

سەرەڕای ئەوەی کە ئاسۆیەکی نوێ بە ئەدەبی نەتەوەیی دەبەخشێ،تۆژینەوەکانی ئەدەبی بەراوردکاری چاوی توێژەرەوە لە بواری ڕۆشنکردنەوەی ڕەسەنایەتی لە ئەدەبی نەتەوەییدا دەکاتەوە و لەو ئەدەبەی کە هاتۆتە ناوەوە جیای دەکاتەوە و هەوڵێکی زۆردەدا بۆ قووڵ کردنەوەی ئەم ڕەسەنایەتییە و هۆکارەکانی پێشکەوتن و پەرەسەندنی هەڵقوڵاوی ئەم ڕەسەنایەتییە کە لەگەڵ کەلەپووری ئەدەبی نەتەوەکەی گونجاوە، دیارە ڕەسەنایەتی مانای دوورە پەرێز و خود ناگەیەنێ، کرانەوەش بە جۆرێ نابێ کە ڕەسەنایەتی لە دەست بدا، هیچ ئەدەبێ لە جیهاندا لە توانایدا نابێ لە دوورە پەرێزی بمێنێتەوە، لەگەڵ زۆربوونی کەناڵەکانی پێوەندی لەنێوان گەلان و زمانەکاندا، جا ئەو کەناڵانەش ڕۆژنامە، ئیزگە، یان ئاڵوگۆڕی فیرخواز و یاخود بەهۆی گەشتوگوزاری گەڕۆکی و ڕۆشنبیرییەوە بێ، ئەدەبی ئینگلیزی ماوەیەک دەرگای تێکەڵاوبوونی لەگەڵ ئەدەبەکانی تر داخست، تەنانەت لەگەڵ ئەدەبی ئەمریکیش کە بە ئینگلیزی دەنووسن، پێیان وابوو کە باشترین بەرهەمیان هەیە، بەڵام ئەدەبی ئەمریکی توانی پێشکەوێ و پەرە بسێنێ و لە زۆر ڕووەوە ئەدەبی ئینگلیزی داگیربکات بەجۆرێ کە ئەدیبانی ئینگلیز نەیانتوانی بەرەنگاری ببنەوە، زمانەکەیانی بە وشەو دەستەواژە و شێوازی ئەمریکییەوە هەژاند. لە سوودەکانی تری ئەدەبی بەراوردکاری بە گوێرەی ئەدەبی نەتەوەیی چاوی ئەدیبانی نەتەوەیی لە وێنەی وڵاتەکەیان لە ئەدەبیاتی تردا دەکاتەوە، دەتوانن کە تێڕوانینێکی بێ لایەنیان لەسەر وڵاتەکەیان هەبێ، نەک تێڕوانینێکی دەمارگرژی سۆزاوی بێ، هەروەها لە کەم و کوڕیەکانیان ئاگادار دەبنەوە و هەوڵ دەدەن کە چاکی بکەن و بەسەری زاڵ بن، لەلایەکی ترەوە زانیارییان لە هەندێ وێنە دەبێ کە داخ لە دڵ و ناحەزان بۆ شکاندن و خراپ کردنی پلەوپایەی نەتەوەکەیان بڵاوی دەکەنەوە، جا لەسەر ئەدیبانی نەتەوەیی پێویستە ئەم وێنانە پووچەڵ بکەنەوە و بە بەڵگەی باوەڕ پێکراو لایەنە دژیەکان دەربخەن، پاشان سوودی ئەدەبی بەراوردی بە گوێرەی بزووتنەوەی ئەدەبی جیهانی دەخەینەڕوو، جا ئەم تۆژینەوە بەراوردکارییە یارمەتی توێژەرەوە دەدات کە لێکۆڵینەوە لە دیاردەکانی ئەدەبی بکات، بۆ نموونە بزووتنەوەی کلاسیکییەت کە لەسەدەکانی حەڤدەیەم و هەژدەیەمی زایینیدا بەسەر هەموو ئەدەبەکانی ئەورووپا زاڵ بوو، هەروەها بڵاو بوونەوەی ڕێبازی ڕۆمانتیکی لە ئەدەبدا، لە سەدەی نۆزدەیەمدا بەسەر بزووتنەوەکانی ئەدەبی زاڵ بوو، لە ئەورووپاوە بەرەو کیشوەرەکانی تر چوو، جا لەسەر توێژەرەوە پێویستەکە ئەم بزووتنەوانە شی بکاتەوە، چ بارودۆخێک وای کرد کە سەرهەڵ بدەن، بۆ یەکەم جار لە کوێ پەیدابوون، سیماکانیان لە سەرەتای سەرهەڵدانیاندا، دوایی بەرەو کوێ گواستراونەتەوە لە هەر وڵاتێکدا چ نوێیەکیان لەگەڵ خۆیان هێناون.

سوودێکی تر ئەدەبی بەراوردی کار دەکات بۆ زیاتر لێکتر گەیشتن لەنێوان گەلاندا، تێڕوانینی نێوان گەلە جیاوازەکان لێکتر نزیک دەکاتەوە، شارەزایی بوونی گەلان لە ئەدەبی نەتەوەکانی تر وەکو دەروازەیەکە بۆ زانینی دابونەریتی ئەم نەتەوانە، بێ گومان ئەم ئاگاداربوونەوەیە پێوەندی نێوان گەلان بە هێز و پتەو دەکات کە ئەمەش سوودێکی زۆری بۆ ڕەگەزی مرۆڤایەتی هەیە، کە کۆمەڵەی ئەدەبی جیهانی گرنگی بەم مەبەستەدا و بەناوی (کۆمەڵەی نێو نەتەوەیی بۆ

مێژوویی ئەدەبەکانی نوێ لە ساڵی ١٩٢٨ دامەزراند بە ئامانجی چێ کردنی پێوەندی بەردەوام لەنێوان زاناکان و توێژەرەوەکان لەلایەک، لەلایەکی ترەوە ئاسان کردنی تۆژینەوەکان و ئامادەکردنی هەموو هۆکارێکی نزیک بوونەوە و ڕاپەڕاندنی تۆژینەوە مێژووییەکانی ئەدەبی، ئەم کۆمەڵەیە هەستا بە بەهێزکردنی پێوەندییەکانی نێوان ڕەگەزە جیاوازەکان و پاشان ئەم کۆمەڵەیە کەوتە چاودێری (یۆنسکۆ) کە ڕۆڵی باشی بینی لە نزیک کردنەوەی ڕۆشنبیرییەکان و ڕاڤەکردنی ڕێبازی مرۆڤایەتی لە ئەدەبەکانی جوداوازدا، کە مەبەستی سەرەکی ئەم دامەزراوە نێو نەتەوەییەیە.

بێ گومان هەوڵەکانی نزیک کردنەوەی ئەدەبە جوداوازەکان بیرۆکەی ئەدەبێکی جیهانی چێ کرد، کە ئەدەبەکانی نەتەوەیی ڕووبارێکن دەڕژێنە نێو دەریاکەوە کە یەکێتی هزری مرۆڤایەتییە، وەکو سروشتی زەوی وایە لە هەموو وڵاتێکدا هەمان سیمای هەیە، هەرچەندە بوونی جیاوازی شتی وردیش لە سروشتی زەوی وڵاتێک لەگەڵ زەوی وڵاتێکی تردا، لەسەر ئەم بنەمایە دەبێ سەیری ئەدەبیش بکرێت کە ئەدەبەکان تەواوکەری یەکترن، (طاغور) لە بارەی ئەدەبی بەراوردییەوە دەڵێ: زەوی کۆمەڵە پارچەیەک نییە لە ڕووبەر کە گەلانی جیاواز خاوەنی بن، هەروەها ئەدەبیش تەنیا کارێکی ئەدەبی ڕووت نییە کە لەلایەن نووسەرانی جیاوازەوە دارێژرابێ، زۆر لەنێوان ئێمەدا بیر لە کاری ئەدەب دەکەنەوە، هەروەکو جوتیارەکانیش بیر لەکاری زەوی دەکەنەوە، بۆیە دەبێ وا سەیری کاری دانەر بکەین، کە کارێکی هەمووانە، هەمووش بەشێکە لە داهێنانی مرۆڤی جیهانی، (گۆتە) کێشەی ئەدەبی جیهانی وروژاند، واهات بە خەیاڵدا کە ئەدەبە جیاوازەکان هەموویان لە یەک ئەدەبدا کۆدەبنەوە، گەلان بە ڕۆڵی زێ هەڵدەستن کە بەرهەمەکانیان دەڕژێتە ناو ڕووباری گەورەوە. یان ئەدەبی جیهانییەوە، گۆتە ئەم بیرۆکەیەی لە ئەڵمانیادا خستەڕوو، بۆ ئەوەی ئەڵمانیا ببێتە سەنتەرێکی ڕۆشنبیری جیهانی و هزری مرۆڤایەتی، هیوای خواست کە ئەدەبێکی مرۆڤایەتی جیهانی لە خۆراکی گەلانی جوداواز چێ ببێ، دیارە خودی (گۆتە)ش نموونەیەکی جیهانی بوو، وەکو شاعیرێکی ئەڵمانی، ئەدەبەکانی ڕۆژئاوای باش دەناسی و بەرەو خۆشەویستی ئەدەبەکانی ڕۆژهەڵات چوو، بوو بە کەسایەتییەک کە ئەدەبەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای پێکەوە کۆدەکردنەوە، بە تایبەتی لەو دیوانەی کە بەناوی (دیوانی ڕۆژهەڵاتی لە دانەری ڕۆژئاوایی) بە چاپ گەیاند، (گیفورد) Henry Gifford بیرۆکەی (گۆتە)ی لە شێوەیەکی نوێدا دەخاتەڕوو، دەڵێ: ئەدەبە بچووکەکان دەچنە پاڵ یەک و یەکێتییەکی ئەدەبی گەورە پێکەوە دەنێن، وای دەبینێ کە ئەدەبی ئەمریکی و ئینگلیزی بەهۆی ئەوەی کە پێوەندییان پێکەوە هەیە، بۆ یەکتر گرتن دەگونجێن، ناوکن بۆ بیرۆکەی یەکێتی لەنێوانیاندا، ئەدەبێکی یەکگرتوو پێکەوە دەنێن بۆ هەموو ئەوانەی کە بە زمانی ئینگلیزی قسە دەکەن، کە هەموو ئەدەبە بچووکەکان بەخۆوە دەگرێ، بەم جۆرە یەکەیەکی ئەدەبی گەورە و لە هەموو ئەدەبەکانی کە بە ئینگلیزی دەنووسن، چێ دەبێ، بە هەمان شێوە بۆ ئەدەبی فەرەنسی و ئەڵمانیش کە یەکەیەکی گەورەی فەرەنسی و ئەڵمانی دروست دەبێ، لە کۆتاییدا هەموو ئەدەبەکان دەبنە ئەندامی یەکەیەکی گەورە کە بە گوزارشتی نوێ پێی دەڵێن (یەکێتی ئەدیبانی ئینگلیزی یاخود فەڕەنسی، یان ئەڵمانی) بەم شێوەیە ئەدەبە تایبەتییەکان بەرەو کەم بوونەوە دەچێ و دروست بوونی ئەم یەکێتییانە لە دواییدا بەرەو یەکەیەکی گشتی دەچن و ئەدەبێکی جیهانی یەکگرتوو پەیدا دەبێ و بیرۆکەی تیۆری ئەدەبی جیهانیش جێ بەجێ دەبێ، پاشان (گیفورد) لە بارەی بەرەنگاربوونەوەی نێوان زمانی ئینگلیزی ڕەسەن و ئەمریکیدا، دەڵێ: ئەم ڕووبەڕووبوونەوەیە سوودێکی زۆر بە فێرخوازی ئینگلیزی دەگەیەنێ لە هزر و ڕێبازی نوێ شارەزایی دەکات کە پێشتر ئاگای لێیان نەبووە، ئەمە لەلایەک لەلایەکی ترەوە گیانی لە خۆبایی و خۆ بەزلزانینی ئینگلیزی لەناو دەبات، لە دواییدا پەرۆشی نیشتمانپەروەری تێدا دەجوولێنێ و پاڵ بە ئینگلیزەکانەوە دەنێ کە بەرەنگاری ئەدەبی ئەمریکی ببنەوە و هەوڵ بدەن کە بالایی خۆیان بسەلمێنن. لە تەک ئەو سوودانەی کە باسمان کردن پاڵنەرێک دەبێ بۆ پێشکەوتن و پەرەسەندنی زانستەکانی تری ئەدەبی وەکو ڕەخنەی ئەدەبی نوێ و مێژووی ئەدەب، ڕەخنەی ئەدەبی خۆی لەخۆیدا ئامانجی دۆزینەوەی هونەری بە فەڕی کپکراوی ناو کارە ئەدەبییەکانە، ئەم مەبەستەش نایەتەدی تاکو ڕەخنەگر ڕەمزەکانی کارەکە شی نەکاتەوە ئەویش بەدواچوونی چاوگەکان و کاریگەرییەکانە کە بۆ نووسەر و شاعیرەکە لە ئەدەبەکانی ترەوە گواستراونەتەوە، بێ شک ئەدەبی بەراوردکاری وا لە ڕەخنەگر دەکات کە تەنیا بە تۆژینەوەی

بنەمـاکـان و کـارتێکردنی ناو ئەدەبی نەتەوەیی ڕازی نەبێ، بەڵکو تۆژینەوە لە ئەدەبەکـانی تردا بکات، بەم شێـوەیە ئاسـۆی ڕەخنەگری نوێ فـراوان دەبێ، هەمـان شتیش بۆ ئاسـۆی مێـژووی ئەدەب کە نابێ لە ڕوانگەی ئەدەبی نەتەوەیی دوور لە ئەدەبەکـانی تر سـەیر بکرێت، بەڵکو پێـویسـتـە مـێـژوونووسی ئەدەب بەدوای پێـوەندییـەکـان بکەوێ، بەتایبـەتی پێوەندی دەرەکی و چەند بە بزووتنەوە ئەدەبییەکانی جیهانی کاریگەر بووە.

لە ئاکامی ئەو خزمـەتە زۆرەی کە ئەدەبی بەراوردکاری لە ئاستی نەتەوەیی و جیهانی پێشکەشی کردوون، لەبەر ئەمە تۆژەرەوەکان زیاتر بایەخی پێ بدەن، بۆتە زانستێک بۆ تۆژینەوەی ئەدەبی نەتەوەیی و جـیـهـانی، ئەم گـرنگییـەش کت و پڕ پەیدانەبووە، بەڵکو لە ئەنجامی مـێـژوویەکی دوور و درێژی بەراوردەکـانی ئەدەبییـەوە گەیشتۆتە کامل بوون لە چەرخی نوێدا.

ئەدەبی بەراوردکاری و نیشانەکانی

١- چەمکی کـاریگەری و کـارتێکردن: ئەو بارودۆخە مێژوویی و جوگرافی و ڕۆشنبیرییەی کە بۆ ئەوروپا پێک هات، کیشوەرەکانی تر ئەم بارودۆخەی بەخۆوە نەبینی، لەسـەر ئەوەی کـە ڕووبەرێکی بچـووکی هەیە، لەیەک کـاتدا چەند وڵاتێکی لە یەکـتـر دوور و نزیکی لەخـۆوە گرتوون، دوورن لە ڕووی بنچە و نەتەوەییەوە، جیـاوازن لە هەوەسی و پێکهـاتەی دەروونیـدا، هەروەها دوورن لەوەی کـە سنووری سیـاسی لێکـتـریان جیـادەکـاتەوە هەریەکـەیان سـەر بە ڕژێمـێکی فـرمـانڕەواییـە کـە لەڕژێمـەکـانی تر جـوداواز بێ، لێکـتـر نزیکن، چونکە زۆربەی ئەو وڵاتانە ڕووبەرێکی بەرفراوان بەخۆوە ناگرن، ڕۆڵەکانیـان بە ئاسانی سنوورەکان دەبڕن و لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی تر دەگـوێزنەوە، هەروەها لێکـتـر نزیکن، چونکە کـەش و هەوایەکی هزریان هەیە کـە سـروشـتی گشتی سیستەمی کۆمەڵایەتی لە سەدەکانی ناوەڕاست و لە چەرخی ڕاپەڕینیدا باڵی بەسەر هەمـووی کێشـا بوو سەرچاوەی سەرەکی ڕاپەڕین هەمـوو وڵاتانی گرتەوە، کە لە دواکەوتن و نەزانین ڕزگاریانی کرد.

یەک سـەرچاوەی کـەلەپووری کـلاسـیکی یۆنانی و ڕۆمانییان هەبوون، کە ئەمەش لە زۆرکاتدا لێک چوونی بە خـشـینەکـانیـانی لە ئەدەب و هونەر و لە بـوارە جیـاجیـاکـانی زانسـتی مـرۆڤـایەتیدا لێکـتـر نزیک دەکـردنەوە، سـەرەڕای ئەوەی هەندێ لەو وڵاتانە لە چەرخی ڕاپەڕیندا سـەربەخۆیی خـۆیان لە ڕووی زمـانەوە وەرگرت، بە تایبەتی لە زمانی لاتینیدا کە زمانی هەموو گـەلان بوو، بە گـوێرەی ئەمـەش هەریەکـەیان بوون بە خـاوەنی ئەدەبێکی نوێ کـەچی تر دوورە پەرێز و لە قۆزاخەی سنووری ناوەکی نەمانەوە، ئاڵوگۆڕی بەخشینی ئەدەبی و هزری لەنێـوانیـاندا بەردەوام بوو، کۆچ کـردنی بەردەوام و گەشتی هاوبەش، لەگەڵ جێگیربوونی هەندێ لە ئەدیبـان و ڕووناکـبیـران لە وڵاتانی تردا، بزووتنەوەی ئاڵوگۆڕی ئەدەبی و هزری لەنێـوان وڵاتاندا زەنگین کـرد، هەروەها ناسـاندنی ڕۆڵەی هەر وڵاتێک بە ئەدەب وێنەی ژیانی وڵاتێکی تردا، بۆ نموونە نامـەکـانی (ڤـۆڵتـێـر) ١٦٩٤- ١٧٧٨ز لەکاتی جێگیربوونی، لە ماوەی دوو سـاڵدا تۆمـاری کـردن، کـە ژیان و ئەدەبی ئینگلیـزی بە فەرەنسییـەکان ناساند، (ڤۆڵتێر) یەکەم کەس بوو، کە بلیـمـەتی ئەدیبی ئینگلیـزی شـەکـسـپـیری بەناوبانگی دۆزییەوە، بە هەمان شێوە (مدام دی ستال) (١٧٦٦- ١٨١٧ز) ڕۆڵێکی بەرچاوی بینی و ئەدەبی ئەڵمـانی و ئەدەبی بیانی بە فەرەنسییەکان ناساند.

ئارەزوو زۆر بـوو بۆ ئەوەی لە چوارچێـــوەی ئەدەبی نەتەوەیی دەربچن، بۆ زانینی ئەدەبەکـانی بیـانی لە سـەدەی نۆزدەیەمـدا کـە (ڤـان تیگم) ئامـاژە بە ڕووداوەکـانی فـەرەنسا دەکـات، کە لە سـاڵی ١٨٢٥دا مێژووی ئەدەبی لە فەرەنسا فراوان بوو، فراوان بوونێکی هەست پێکراو ئەدیبـان و ڕەخنەگـرانی لاوی فـەرەنسی ئاگاداری ئاسۆی فراوانتربوون، هەستی مێژووییان بەهۆی کـاریگەری هۆکـاری مـێـژوویـیـەوە ورد و تەنگ دەبێ بەتایبـەتی بەکـاریگەری ڕۆمـانتیکیـەت کە ئەم نەوەیەی نقـوم کـردبوو، هەروەها «ڤـان تیگم» ئامـاژە بە چالاکی زانسـتی ژمـارەیەک فەیلەسـوف و مێژوونووسـان دەکـات لەوانە (آبل فـرانسـوا فـیـلمـان) لە زانکۆی سـۆربون بەرنامـەیەکی خـوێندنی ناوازە دەکـات بەناوی ئەدەب لەسـەدەی هەژدەیەمـدا، کە بابەتێکی جیـهـانی بوو، لە سـاڵی ١٨٢٩دا ئەو بابەتانەی کە لە سـیـمـینارەکـانی دەیوتنەوە، ئەدەبی فـەرەنسی بە ئەدەبەکـانی تر پەیوەست دەکـرد، هەروەها سـیـمـینارەکـانی بەناوی (تۆژینەوەی کـارتێکردنی کـە لە نووسـەرانی سـەدەی هەژدەیەمی فـەرەنسی لە ئەدەبەکـانی بیـانی و هزری ئەوروپیـیـدا دەخـسـتـە ڕوو) ڕەوتی دەربازبوون لە چوارچێـوەی ئەدەبی نەتەوەیی و پێـوەندی بە ئەدەبەکـانی بیـانی کـردن، کـە لەلای (ڤان تیگم) بەناوی جیهانی ناسرا، لە ڕاستیدا

چەمکەکە چوارچێوەی ئەوروپا و جیهانی ڕۆژئاوای تێنەپەڕاند. قسەکانی (ڤان تیگم) ئاماژە بە کاریگەری ڕەوتی جیهانی ڕۆمانتیکی دەکات، کە زۆر لە پێک گەیشتنەکان وای دەبینین کە ئەدەبەکانی نوێی ئەوروپا، بەشە جیاوازەکانی هەریەک بە جیا ناکۆکییەکان و وێک چوونەکان بەخۆوە دەگرن لە چارچێوەی پێشوودا نیشانەکانی ئەدەبی گشتی، ئەدەبی جیهانی کە لەسەدەی نۆزدەیەم سەری هەڵدا، چمکەکەی بەسنووری ئەوروپا و جیهانی ڕۆژئاواوە پەیوەست بوو. بەهەرحاڵ ڕەوتی بەرەو جیهانی بوونی ڕۆمانتیکیەت لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، یەکەم ڕەوتی جیهانی نەبوو، پێشتر سێ ڕەوتی تری جیهانی هەبوون، جیهانی مەسیحی و سوارچاکی سەدەکانی ناوەڕاست، جیهانی مرۆڤایەتی لە چەرخی ڕاپەڕیندا، جیهانی کلاسیکی لە چەرخی ڕۆشنگەریدا، بەڵام جیهانی ڕۆمانتیکی لە هەموویان جیاوازتر بوو، کە بایەخی بە جیاوازییەکانی نەتەوەیی و هەوڵی تێگەیشتنی دەدات. ئەمەش کاریگەری هەبوو، بۆ سەرهەڵدانی ئەدەبی بەراوردکاری کە گرنگی بە پێوەندییەکانی نێوان ئەدەبەکانی نەتەوەیی و جۆرەکان و جیاوازییەکان دەدات.

ئەو کارانەی کە نابێ پشتگوێ بخرێن، ئەوەیە کە بەراوردکاری لەکایە زانستییە هەمەلایەنەکاندا پەیدابووە، لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم لەناونیشانی هەندێ کتێبدا بەدەردەکەون، لە فەرەنسا چەند کتێبێ دەرچوون بەناوی (نوێکاری بەراوردی) لە ساڵی ١٨٠٠ز، هەروەها کتێبی مێژووی بەراوردی بۆ سیستەمی فەلسەفی ساڵی ١٨٠٤ و لەساڵی ١٨١٦ کتێبێ دەرچوو بەناوی زنجیرە هەڵبژاردەیەک لە ئەدەبی کلاسیکی فەرەنسی و ئینگلیزی، کە لێدوان بوون لەسەر ئەدەبی بەراوردکاری، ناونیشانێکی نوێ بوو کە پێشتر دیاری نەکرابوو بەکاریش نەهاتبوو، هەروەکو (ویلیک) دەڵێ.

لە ئەڵمانیا (ولهلم شلیگل) زاراوەی بەرەو بەراوردکاری بەکارهێنا، لە وتارێکی ڕەخنەییدا لە ساڵی ١٨٠٣، هەروەها (فریدرک شلیگل) ئەم زاراوەی لە کتێبی (زمان و دانایی لای هیندییەکان) کە لە ساڵی ١٨٠٨دا دەرچوو، هەروەها بەراوردکاری بەمانایەکی فراوانتر لە بواری فسیۆلۆجیا پەیدابوو، لەسەر دەستی چەندانێ کە بایەخ بەو زمانانە دەدەن کە لەلاتینی جیا بوونەتەوە، تۆژینەوەیەکی وردیان لە دەقەکانی سەدەکانی ناوەڕاست و دەقەکانی فەرەنسی و پروفنسیی و ئیسپانی کرد، تۆژینەوە لەسەر زمانانی جەرمەنیش کرا کە بۆ دەقەکانی کۆنی ئیسکندناڤی و ئەنجلۆساکسۆنی و ئەڵمانی گەڕانەوە. ئەم زانستە نوێیەش ئەوە تۆمار دەکات کە گەلان بە بەردەوامی لێکتر وەردەگرن.

دەتوانین بڵێین بووژاندنەوەی زانستی لەسەدەی نۆزدەیەمدا، کە لەسەر فەلسەفەی پۆزەتیڤیزم پەیدابوو، باوەڕی بە ڕاڤەکردنی هۆکاری شتەکانەوە هەبوو، تۆژینەوەی لە بنەماکان و ڕاستییەکان دەکرد، باوەڕیان وابوو کە ڕاستییەکان بەشدارییەکی باشیان لە ئاراستەکردنی ئەدەبی بەراوردکاریدا کرد. بەم جۆرە فەلسەفەی پۆزەتیڤیزم شوێنی بەیەک گەیشتنی ئەدەبەکانی دۆزیەوە یاخود بە گوزارشتێکی تر، شوێنی کاریگەربوون و کارتێکردن لەنێوانیانیدا خستەڕوو، ئەو تۆژینەوانەی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا ئەنجام دران، باس لە پێوەندییەکانی ئەدەبی فەرەنسی و ئەڵمانی یاخود مێژوویی شەکسپیر و دانتی لە ئەڵمانیا دەکەن، هەروەها دوان لەسەر کاریگەرییەکانی هاوبەشی نێوان ئینگلتەراو ئەڵمانیا و فەرەنسا، یاخود باس لە کارتێکردنەکانی دەرەوەی ئەڵمانیایان کاریگەرییەکانی دەرەوەی فەرەنسا دەخەنە ڕوو، (کاریە) دەڵێ: ئەدەبی بەراوردکاری لقێکە لە مێژووی ئەدەبی نەتەوەیی کە بەرەو سنووری دەرەکی دەخشێ، (ڤان تیگم) دەڵێ: تۆژینەوەی پێوەندییەکانی گیانی نێوان نەتەوەکانە ئەو پێوەندییە ڕیالیزمییەی لەنێوان بایرۆن و پۆشکین و لەنێوان گۆتە و کارلیل و لەنێوان والترسکۆت و فینی بوونیان هەیە، ئەم تۆژینەوانە کردەی جێگیرە لەنێوان کارەکانی ئەدەبی و سەرچاوەی سروشیان. پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە کاریگەربوون کە کرۆکی تۆژینەوەی ئەدەبی بەراوردکارییە لەلای بەراوردکارانی فەرەنسی، یەک شێوە وەرناگرێ، بەڵکو شێوە و وێنەی جوداواز بەخۆوە دەگرێ، مەرج نییە کارتێکراو لەسەر هەمان هێڵ بڕوا و سروشی لێ وەربگرێ لەوانەیە لە ڕستەیەکدا بەدەردەکەوێ، یان خوێندوویەتیەوە بەشێوەیەکی تایبەت بەخۆی دایڕشتۆتەوە، هەندێ جاریش دەگاتە گواستنەوەی ڕاستەوخۆ ئەمەش بێ توانایی گوێزەرەوە پێشان دەدات، لە جیهانی داهێنانی ئەدەبیدا شتێک نییە کە لە بۆشایی دروست ببێ لە هیچەوە پەیدابێ، بەڵکو بیرۆکەیە و گەشە دەکات و جارێکی تر لە دایک دەبێتەوە بەمەش ئەوی دواتر شت بۆ هی پێشتر زیاد دەکات، بەم جۆرە بە

تێپەڕبوونی چەرخ، کۆشکی زانیاری مرۆڤایەتی مەزن و بالاّ دەبێ، بێ ئەوەی کارتێکراو لە بەهای کەم بێتەوە، چونکە (پول ڤالیری ١٨٧١- ١٩٤٥) «هیچ شتێ هێندەی خواردنی خۆراکی بیروڕای کەسانی تر ڕەسەنایەتی و کەسایەتی نووسەر بە دەرناخا شێر بە تەنیا چەند بەرخێکی هەرسکراوە» توێژەرەوە لە ئەدەبی بەراوردکاریدا بەلانی کەمەوە مامەڵە لەگەڵ یەک ئەدەبی بیانی دەکات، لێرەدا پرسیارێ سەرهەڵدەدا سروشتی جیاکەرەوە لەنێوان ئەدەبی نەتەوەیی، لەگەڵ ئەوەی بیانییە، هەمان پرسیار بە گوزارشتی (ڤان تیگم): زمان یاخود سنووری سیاسی و نەتەوەیی سنووری جیاکەرەوەیە لەنێوان ئەدەب و ئەدەبێکی تردا، (غنیمی هلال) دەڵێ زمان سنووری جیاکەرەوەیە لەنێوان دوو ئەدەبدا، شاعیرێ یاخود نووسەرێ کە بەزمانی عەرەبی بنووسێ، ڕەگەزی مرۆڤایەتی هەرچی بێ بە ئەدەبی عەرەبی دادەنرێ، لە ڕاستییدا کارەکە ئەوەندە ئاسان نییە، ئەگەر سنووری زمانەوانی لەگەڵ سنووری سیاسی هەر نەتەوەیەک لە نەتەوەکان هاو جووت بێ و زمانیش سنوورێکی جیاکەرەوە بێ، بەلاّم واقیع شتێکی تر دەخاتە ڕوو کە بە ئەندازەیەکی کەمیش نییە لە تێک ئالاّن و چوونە ناویەکی نێوان سنووری زمانەوانی و سنووری سیاسی، لە زۆر شوێن لە جیهاندا، بۆ نموونە دەوڵەتی سویسرا، هەندێ لە دانیشتوانی بە زمانی فەرەنسی دەنووسن، هەندێکی تر بە ئەڵمانی دەنووسن و بەشێکی تر بە ئینگلیزی دەنووسن، لە کەنەدا بە دووزمانی ئەورووپی ئینگلیزی و فەرەنسی مامەڵە دەکەن، لە جیهانی عەرەبیدا، هەندێ لە ئەدیبانی، بە تایبەتی لە سەرووی ئەفریقا و تونس و مەغریب و جەزائیر بەرهەمی ئەدەبییان بە زمانی فەرەنسی دەنووسن، ئایا کارەکانی سویسرییەکان و کەنەدییەکان کە بە فەرەنسی دەنووسرا لەگەڵ کارەکانی ئەدیبانی فەرەنسا بەراورد ناکرێن؟ بە هەمان شێوە (جبران خەلیل جبران) هەموو کارە ئەدەبییەکانی خۆی لە ئاوارەییدا بە زمانی ئینگلیزی دەنووسێ، (میخائیل نعیمە) هەندێ لە کارەکانی خۆی (شیعری و پەخشانی) بە هەمان زمان دەنووسێ، ئایا کارەکانیان دەچێتە ناو چوارچێوەی ئەدەبی ئەمریکییەوە؟ ئایا توێژینەوەی ڕەنگەکانی کارتێکردن لەنێوان ئەم جۆرە ئەدەبە کە یەک زمانی هاوبەشیان هەیە بەراوردی چێ نابێ؟ لە ڕاستییدا جیاوازی لە نێوان بەراوردەکان لەم بارەیەوە هەیە، ئەڵمانەکان هەرچی بە زمانی ئەڵمانی بنووسرێ لە دەرەوەی سنووری سیاسی ئەڵمانیا بێ، بە ئەدەبی ئەڵمانی دادەنێن، هەروەکو ئەو بەرهەمانەی کە لە ئەڵمانیا چاپ دەکرێن، بۆیە هەندێ لە نووسەرانی سویسری و نەمساوی لە ڕیزی ئەدیبانی ئەڵمانیا حسێب دەکەن، بەلاّم فەرەنسییەکان، بیروڕایەکی تریان هەیە، ئەوەی لە دەرەوەی سنووری فەرەنسا بە زمانی فەرەنسی بنووسرێ، بە ئەدەبی نووسرای فەرەنسی نازانن مەگەر خاوەنەکەی ماوەیەک لە فەرەنسا بژی و لەسەرچاوەی ڕۆشنبیری فەرەنسی خواردبێتەوە، لەم ڕوانگەوە هەندێ لە ئەدیبانی بەلجیکی کە لەپاریس دەژین بەرهەمەکانیان بە فەرەنسی دادەنێن، بەلاّم ئەدیبی سویسری (تویفر) و بەلجیکی (کامیل لیمونە) سەرەڕای ئەوەی کە بەرهەمەکانیان بە زمانی فەرەنسین، لەبەر ئەوەی لە ولاّتی خۆیان دەژین، بە فەرەنسی دانانرێن، بۆیە کاریگەری (زۆلا) لەکامیل لیمونەدا دەچێتە چوارچێوەی ئەدەبی بەراوردکارییەوە، هەروەها ڕۆمانتیکیەت لە جنێف یاخود کارتێکردنی فەرەنسی لە ئەدەبی کەنەدی کە بەزمانی فەرەنسی دەنووسرێ، بەهێزترین نموونە لەگەڵ ڕاکەی (غنیمی هلال) ناکۆک بێ، سنووری جیاکەرەوەی نێوان ئەدەبەکانی ئینگلیزی و ئەمریکییە، هەرچەندە زمانیان هاوبەشە، بەلاّم دوو ئەدەبی سەربەخۆن و دەچنە خانەی ئەدەبی بەراوردکارییەوە. کاریگەری (کارلیل) لەسەر (ئیمرسۆن) یاخود کارتێکردنی ئەدگار ئالان پۆ لە کتێبی چیرۆکی کورتی ئینگلیزیدا.

ئەدەبی بەراوردی و ئەدەبی گشتی

زاراوەی ئەدەبی گشتی لەسەر زاری توێژەرەوەی ئەدەب و مێژوونووساندا لە ئەورووپادا دووبارە دەبوونەوە، لە کاتێ جێگیربوونی ئەدەبی بەراوردکاریدا، بەلاّم ماناکەی ڕوون و دیارنەبوو، زۆرجار زاراوەکان تێکەلاّوی یەکتردەبوون، هەردووکیان بەیەک مانا بەکاردەهاتن یاخود دوو مانای لێکتر نزیک بوون، لێرەدا بەراوردکارانی فەرەنسی زۆر بە تەنگ دیاری کردنی بابەتەکان و جوداکردنەوەی لەگەڵ ئەدەبی بەراوردکاریدا بوون، ئەدەبی بەراوردکاری بە توێژینەوەی پەیوەندییەکانی دوالیزم یاخود پەیوەندییەکانی نێوان دوو ڕەگەز هەڵدەستێ، جا ئەو دوو ڕەگەزانە دوو کتێب بن، یاخود کۆمەڵە کتێبێ بن، یان دوو ئەدەبی تەواو بن، ئەم پەیوەندیانەشی هەردەم بەکاری هونەری، یاخود بە وێنەوە پەیوەستن، لە هەمان کاتدا ئەدەبی گشتی تایبەت دەبێ بە

تۆژینەوەی ڕاستییەکانی هاوبەش لەنێوان ئەدەبەکاندا، جامیانەی پێوەندییەکان وەک یەک بن یاخود دژ بەیەکتر بن، تۆژینەوەکانیش هونەری یاخود دەروونی سەبارەت بە ئەدەبەوە نین، بەڵکو کێشەیەکی دیاریکراو بەخۆوە دەگرێ و لەماوەیەکی کورتدا، کە ڕووبەرە جوگرافییەکە بە پلەی یەکەم جیایان دەکاتەوە، بەڵام (ڤان تیکم) زیاتر چەمکی ئەدەبی گشتی و ڕۆڵی بە پێوانەی مێژووی ئەدەبی نەتەوەیی و ئەدەبی بەراوردکاری ڕوون دەکاتەوە، دەڵێ: مێژووی ئەدەبی نەتەوەیی وێنەی پێشکەوتنی ئەدەبە لە چوارچێوەیەکی تەسکدا، بەڵام ئەدەبی بەراوردکاری وێنەی کارتێکردنی نووسەرێکە لە نووسەرێکی تردا یاخود ئەدەبێکە لە ئەدەبێکی تردا لە ماوەیەکی درێژدا، بەڵام ئەدەبی گشتی باس لە دیاردەکان لە پارچەیەکی فراوان و لە کورتترین ماوەدا دەکات، جیاوازییەکی وردتر هەیە لەنێوان ئەدەبی گشتی و ئەدەبی بەراوردکاریدا، کە (ڤان تیگم) ئاماژەی پێ دەکات ئەدەبی بەراوردکاری تەنیا لەکارتێکردنی مسۆگەر دەدوێ، هەروەها لە تۆمارکردنی وێک چووەکان دووردەکەوێتەوە، بەڵام ئەدەبی گشتی باس لە لێکچووەکانی جێگیر لە وڵاتە جیاوازەکاندا دەکات، هەوڵ دەدات ئەم لێکچووانە بە کاریگەری هۆکاری هاوبەش ڕاڤە بکات.

بۆ نموونە دیاردەی شێوازی زۆر لە خۆکرد و کە لە کۆتایی چەرخی بووژانەوە لە هەریەک لە ئیسپانیا و ئیتالیا و ئینگلترە سەری هەڵدا، لە هەریەک لەم وڵاتانەدا ڕوخساری جیاوازییان هەبوو، لە هەمان کاتدا لێکچوون لەنێوانیاندا کۆی دەکردنەوە، ئەم وێک چوونەش بۆ کاریگەری جیهانی ناگەڕێتەوە، بەڵکو بۆ بارودۆخی هاوبەشی ئەو وڵاتانە کە تێدا ژیاون، لەگەڵ ئەو جیاوازیانەی لە بواری کاردا لەنێوان مێژووی ئەدەبی نەتەوەیی و ئەدەبی بەراوردکاری و ئەدەبی گشتی هەیانبوو، بەراوردکارانی فەرەنسی وای بۆ دەچوون کە هاریکاری تەواو لە ئارادایە بۆ بە ئاکام گەیاندنی مەبەستی باڵا لە زانینی مێژوویی ئەدەبی جیهانی، هەریەکەیان نوێنەری قۆناغێکن، مێژوویی ئەدەبی نەتەوەیی نوێنەری قۆناغی یەکەم و پاشان ئەدەبی بەراوردیش لە قۆناغی دووەمدا دێت، کە ئەدەبی نەتەوەیی بە ئەدەبەکانی بیانی دەگەیەنێ، پێوەندییەکان لە هەردوو جەمسەردا لە کاریگەری بوون و کارتێکردندا دەدۆزێتەوە بەمەش تێگەیشتنمان لەسەر ئەدەبی نەتەوەیی زیاتر دەبێ لەلایەک و لەلایەکی ترەوە زانیاریمان لە بارەی ئەدەبەکانی ترەوە لەلاپەیدا دەبێ، لە قۆناغی سێیەمیشدا ئەدەبی گشتی دێت کاری هەردوو لقی پێشوو تەواو دەکات و درک بەڕاستی مێژوویی دەکات و شارەزاییەکی تەواو کاملی دەبێ بەراوردکارانی فەرەنسی وای بۆ دەچن کە دیاردەکانی ئەدەبی بە کۆمەڵ کە ئەدەبی گشتی باسیان لێوە دەکات، دەکرێ بەسەر دوو کۆمەڵە دابەشیان بکەین، جا شانۆیی ئەو دیاردانە هەموو ناوچەکانی شارستانی ئەورووپا یاخود دەستەیەکی گەلان بێ. کۆمەڵەی یەکەم، کارتێکردنی گوێزراوە، یاخود دزراوە، یان مەبەستمان شەپۆلەکانی جیهانییە هەروەها کاریگەری نووسەرێ لە نووسەرێکی تر لەبەرچاو دەگیرێ، مەبەستی مێژوونووس لەو باوەدا ئەم کاریگەرییە جیادەکاتەوە سروشت و هێز و ماوەو چۆنیەتییەکەی دەزانێ کۆمەڵەی دووەم ئاستەکانی هاوبەش کە لەیەک کاتدا پەیدا دەبن، بێ ئەوەی هیچ کارتێکردنێک هەبێ.

چەمکی لەیەک نزیک بوونەوە

ئەدەبی بەراوردکاری لەسەرهەڵدانیەوە بە ئەدەبەکانی ئەوروپییەوە پەیوەستە، هەروەکو لە پێشوودا ڕوونمان کردەوە، بە پەرۆشەکانی هەوڵێکی زۆریان دا بۆ گیرسانەوەی ئەم چەمکە هەروەکو لەپێشتر ئاماژەمان لەبۆکرد، فەرەنسییەکان یەکەم بەرەبوون، کە بەتوندی بە تەنگ ئەم چەمکەوە بوون و بانگەوازیان بۆ دەکرد، بەڵام ئەم چەمکە لەلایەن ڕەخنەگران و توێژەرەوەی ئەدەبی لە دەرەوەی فەرەنسادا بە تەواوی پێی ڕازی نەبوون بە تایبەتی لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا ئاراستەیەکی تر سەری هەڵداو نارەزایی زۆری لەسەر ئاراستەی پێشوو هەبوو، کە کەم و کورتی تێدایە، (ڕینیە ویلیک) مامۆستای ئەدەبی بەراوردکاری لە زانکۆی بیل، یەکێک بوو لە پێشڕەوانی کە ڕەخنەی لەم چەمکە گرت، ئەمەشی لە کۆنگرەیەکی نێونەتەوەیی بۆ ئەدەبی بەراوردی ساڵی ۱۹۵۸ ڕاگەیاند، (ویلیک) ڕای وایە کە ئەدەبی بەراوردی بە چەمکی پێشووی هیچ باس و بەرنامەی دیاری کراوی نییە، ڕاگەیەنەرانی لە بالدنسیرگیە، ڤان تیگم، کاریە و گویار لەم بارەیەوە هیچ ئاکامێکیان بە ئەنجام نەگەیاندوون. سووربوونیان لەسەر پێویستی بوونی ڕاستییەکانی جێگیر یاخود پێوەندییەکانی ڕاستەقینە لەنێوان ئەدیبەکان، بەرهەمەکان و خوێنەراندا، بەیەک گەیشتووەکان لە ڕەگەزە جیاوازەکاندا ئەدەبی

بەراوردکاریان بە بەرنامەیەکی کۆن پەیوەست کرد، پاشان دەڵێ جیاکردنەوەی ئەدەبی بەراوردکاری و ئەدەبی گشتی لەسەر بنەمای بەستنەوەی یەکەم بە پەیوەندییەکانی دوالیزمی نێوان دوو ئەدەب و تەرخان کردنی ئەوی تر بە تۆژینەوەی ڕاستییەکانی هاوبەش لەنێوان چەند ئەدەبێکدا جیاکردنەوەیەکی دەستکردە، شتێکی ئەستەمە کە وێنەی هێڵێکی جیاکەرەوە لەنێوانیاندا بکەین، جیاوازی چییە لەنێوان بابەتی کاریگەری (والترسکوت) لە فەرەنسادا، لە ئەدەبی بەراوردکاریدا لەگەڵ بابەتی سەرهەڵدانی ڕۆمانی مێژوویی لە ئەدەبی گشتیدا، هەردوو بابەت لێک دەچن و ئاوێتە کراون، ئەم بابەتە لێکۆڵینەوەی لەسەر ناکرێ، ئەگەر تۆژینەوەی بابەتی یەکەم نەکرێ، شتێکی تر، لە بارەی بەرنامەوە جیاوازییەک نییە لەنێوان تۆژینەوەی کارتێکردنی (بیرۆن) لە ئینگلتەرا (ئەمە بابەتی ئەدەبی نەتەوەییە) و تۆژینەوەی کارتێکردنی (بیرۆن) لە فەرەنسادا کە بە ئەدەبی بەراوردی دادەنرێ، یاخود تۆژینەوەی (بیرۆنی) ئەوروپی کە بە ئەدەبی گشتی دەژمێردرێ ئەدەبی بەراوردکاری بەمانای تەنگی پێشووی، هەروەکو (ویلیک) دەڵێ پێوەندی دوالیزمی نێوان جووت ئەدەبە، ناتوانێ لقێک لە زانیاری کە مانایەکی هەبێ دروست بکات، چونکە تەنیا دەربەستە بە چارەسەری، هەڵسوکەوتی دەرەکی یاخود بازرگانی بیانی نێوان ئەدەبەکان، بەلای بایەخدان بە وەرگێڕ و گەشتیار و دەوروبەر و مێژوویی ناودارن دەچێ، هەروەها مامەڵە لەگەڵ بەشە جیاجیاکانی بەرهەمی ئەدەبی دەکات، ڕێگای پێ نادرێ کە باسی کاری هونەری ئەدیبێ بکات، بەم جۆرە تەنیا لقێکە سەر بە لقەکانی زانیاری، لێکۆڵینەوە لە زانیارییەکان و دەرخستنی سەرچاوەکانی بیانی دەکات، هەروەکو (کاریە) دەڵێ: چەشنێکە لە زانیاری یاریدەدەری مێژووی ئەدەبە، بابەتەکانی پەرش و بلاو و ناتەواوە، بەرنامەی بەراوردکاری بە تەنیا تایبەت بە ئەدەبی بەراوردییەوە نییە، لە هەموو تۆژینەوەکانی ئەدەبی و لە هەموو زانستەکانی کۆمەڵایەتی و سروشتیدا بوونیان هەیە، تۆژینەوەکانی ئەدەبی لەلای زۆربەی بەراوردکارانی پسپۆریش بە بەرنامەی بەراوردی بەرەوپێش ناچێ، تۆژەرەوەی پسپۆریش لە ئەدەبدا، بەراوردی ناکات، بەڵکو شی دەکاتەوە و ڕاڤە و هەڵیدەسەنگێنێ لەلاپەڕەیەکدا. لەگەڵ ئەوەشدا هەریەک لە (گۆیار و کاریە) هەوڵیان دا کە بواری ئەدەبی

بەراوردکاری فراوان بکەن، بە تۆژینەوەی هزر و ئەندێشەی کە لەلای نەتەوەیەک لە نەتەوەکانی تر پێک دێ، وەکو تۆژینەوەی ئەو بۆچوون و هزرانەی کە فەرەنسییەکان لە بارەی ئەڵمانیا و ئینگلتەرا هەیانبوون، ئەم هەوڵانەش لە چوارچێوەی تۆژینەوەکانی ئەدەبی دەردەچن، زانستی دەروونی نەتەوەیی و یاخود زانستی کۆمەڵایەتی نەتەوەیی بەخۆوە دەگرن، لەگەڵ ئەو پەشێوی و بێ سەروبەرییەی کە ڕووی دا، (ڤان تیگم) و شوێنکەوتەکانی بیر لە تۆژینەوەی ئەدەب بەزمانی ڕووداوەکانی دۆخی سەدەی نۆزدەیەم دەکەنەوە، کە داوای تۆژینەوەی سەرچاوەکان و کارتێکردنەکانی دەکرد، لەبەر ئەوە باوەڕیان بە ڕاڤەی هۆکاری شتەکان هەبوو و بەدواداچوونی هزر و کەسایەتی و هەڵوێست و گرێیەکان و پاشگەزبوونەوە لەکاری ئەدەبی پێشوو، لەگەڵ دیاریکردنی مێژوویی وردی ڕووداوەکان و ڕێکخستنیان بە گوێرەی یەک لەدوای یەکی چەرخەکان، کۆمەڵەیەکی زۆر لە تێڕوانینەکان و شتەکان و وێکچووەکان کۆدەکەنەوە، لەپێناو ڕاستیی ئاساندا، بۆ زانینی خوێندنەوەی نووسەرێ لە نووسەرێکی تردا، لەگەڵ ئەوەشدا کارەکانی ئەدەبی ڕستەیەکی ڕووتی سەرچاوەکانی کاریگەری نییە، ڕاڤەی هۆکاری شتێ نییە تەنیا گەڕانەوەیە بە زانیارییەکان بۆ ڕابردوویەکی بێ کۆتایی، هزری هۆکار لە تۆژینەوەی ئەدەبیدا هزرێکی ڕەخنەگرانە نییە، لە توانای مرۆڤدا نییە، ئەوە ڕوون بکاتەوە کە کارێکی هونەری هەڵقوڵاوی کاری هونەری ترە، تەنانەت کارەکانی هاوشێوە و لێک چوو دەشێ لە یەک کاتدا پەیدابووبن، لەوانەیە کاری هونەری پاشەنگ ناگونجێ کە پێشووی نەبێ، بەڵام شیاو نییە کە دەری بخەی کە پێشوو هۆکاری پاشەنگە، باوەڕ بوون بە هزری هۆکار و تۆژینەوەی لە کارەکانی ئەدەبیدا مانای پشتگوێ خستنی ڕاستییەکی گرنگە، کە کاری ئەدەبی بەرهەمی ئەندێشەی ڕەهای سەربەستە، تۆژینەوەی لەسەر شێوازی پێشووی، دەبێتە هۆی کەرت و پەرت بوون و گۆڕینی لەبۆ وردە پارچەی لێک جیاواز کە هیچ پێوەندییەک لە نێوانیان نەبێ، کارێکی تەواو پتەو پێک ناهێنێ، ئەو ڕێبازە گرنگەی کە (ویلیک) لەسەر چەمکی پێشووی ئەدەبی بەراوردی وەریگرتووە، ئەو جیاوازیانەیە کە پاڵنەری دەروونی و کۆمەڵایەتییە کە لە تۆژینەوەکانی تر پراکتیکی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم بەدەردەکەوێ، ئەم زانستەش سەری هەڵدا، وەکو

بەرپەچدانەوەیەکی نەتەوایەتی تەسک کە لە زۆر تۆژینەوەکانی سەدەی نۆزدەیەم پەیدابوون، هەروەها نارەزاییەک لەسەر رەوتی دوورە پەرێزی کە لەلای زۆر لە مێژوونووسانی ئەدەبی فەرەنسی و ئەڵمانی و ئیتاڵی و ئینگلیزی پەیرەو دەکران، زۆرجار پیاوان لە دووریانی نێوان دوو نەتەوە یاخود زیاتر رادەوەستان، یاخود لە سنووری نەتەوەیەک دەگیرسانەوە، ئەم ئارەزووە راستگۆییە لە چاکە و سوودیدا زۆرجار شێواندیان و رەوتێکی دەمارگرژی نەتەوەییان بەسەرا پۆشی، ئەمەش بە ئاشکرا لە کتێبی (بالدنسیرگیە) کە باس لەسەربردەی خۆی دەکات و ساڵی ١٩٤٠ دەرکەوت و لە کتێبی (کاریە)، (گۆتە لە ئینگلتەرا) و لە کارەکانی تردا بە رۆشنی خراونەتە روو، ئەم رەوتە نەتەوەییە بە پەرۆشە لە دوای زۆر تۆژینەوەی ئەدەبی بەراوردی لە فەرەنسا و ئەڵمانیا و ئیتاڵیا و زۆر وڵاتی تردا بەرەو رێرەوی نامۆبوون چوون، کە دەکرێ بە رۆشنبیری (رژدی دەفتەرەکان) ناوی بەرین، بەمانای ئارەزووی کۆکردنەوەی شارستانێتی نەتەوەیەک لە نەتەوەکان، قەرزەکانی دەگەیەنێ.

بە سەلماندنی گەورەترین توانای کارتێکردن لە نەتەوەیەکی تردا، یاخود بە دەستەواژەیەکی زیاتر کارامەتر و بەزەییانە بەخستنەرووی کە نەتەوەیەک خودی خۆی بە نووسەرێکی بیانی گەیشتووە کاریگەرییەکی فراوانی لێ وەرگرتووە، باشترە لە کاری نەتەوەیەکی تر، ئەوەیە کە (گۆیار) خستوویەتییە روو بەشێوەیەکی ساکار لە کتێبێ کە بۆ فێرخوازەکانی دایناوە، چوار گۆشەی بۆشی بەخۆوە گرتوون بۆ تێزی زانستی کە تاکو ئێستا لەسەر رۆنسار لە ئیسپانیا و (کۆرنی) لە ئیتاڵیا و (باسکاڵ) و لە هۆڵەندا نەنووسراوە. (ویلیک) ئەم رێرەوە بە دزێوە دەزانێ و هاوکاتە لەگەڵ ئەوانەی کە دەڵێن هیچ قەرزێک لە ئەدەبەکانی بەراوردکاریدا نییە، هەروەکو نووسەری فەرەنسی (لابلیە) دەڵێ جیهانێکی نموونەییە لە قەرزار و قەرزدەر بەتاڵە. (ویلیک) رای وایە کە پێویستە واز لە دوو بەرەکی ساختە لەنێوان ئەدەبی بەراوردی و ئەدەبی گشتی بهێندرێ. لە چەمکەکانی ئامێرکار و رووداوەکانی جێماوی سەدەی نۆزدەیەم دووربکەونەوە، کە ئەدەب ئەدەبی بەراوردکاری بەرەو پشت گوێ خستن برد و بایەخ بە مێژووی بیرورِاکان درا، تۆژینەوەی لەسەر راپۆرتەکانی گەشتیار و هزرەکانی کەسانی نەتەوەیی کران بە کورتی گرنگی بە مێژووی رۆشنبیری گشتی درا و (ویلیک) ئاماژە بەوە دەکات کە زانیاری ئەدەبی راستەقینە، مانای راستییەکانی وەستاو نییە، بەڵکو بەسوود بە فەرەکانیەتی. ئەمە هۆکارە و لەنێوان مێژوویی ئەدەب و رەخنەدا جیاوازی بوونی نییە، ناکرێ مێژووی ئەدەبی بە رەهایی بنووسرێتەوە بەبێ پشت بەستن بە پرانسیپی هەڵبژاردن و هەوڵدان بۆ جیاکردنەوە و هەڵسەنگاندنی، هەروەها ناکرێ کارێکی هونەری شی بکرێتەوە و رەگەزەکانی دیاربکرێ و هەڵسەنگێنرێت بەبێ پرانسیپی رەخنەگرانە. (نورمان فۆرستر) دەڵێ: مێژوونووسی ئەدەبی پێویستە کە رەخنەگر بێ تاکو بتوانێ ببێتە مێژوونووس، لە زانینی ئەدەبیدا، تیۆر و رەخنە و مێژوو هاریکاری یەکتر دەکەن بۆ ئەوەی کاری گرنگی بنچینەیی بە ئاکام بگەیەنن، کە باسکردنی کاری هونەری و راڤە و هەڵسەنگاندنییەتی، ئەمەش رابەرەکانی ئەدەبی بەراوردکاری لێی دوورکەوتنەوە، داوێنگیری پێوەندییەکانی راستەقینەی نێوان رەگەزەکانی ئەدەبی بوون کە بەراوردیان دەکردن، بۆیە دەبوایە بۆ شەپۆلی مەزنی زانیاری ئەدەبی هاوچەرخ و رەخنەی ئەدەبی بگەرێنەوە، هەروەها بۆ شەپۆلەکانی هزر و بزووتنەوەکان و کۆبوونەوەکانی ئەدەبی کە لە بەرنامە و ئامانجدا جیاوازبوون وەکو (کروتشە) و پەیرەوکەرانی لە ئیتالیادا، فۆرمالیزمی رووس و لقەکانی و پەرەسەندنی لە پۆڵەنداو چیکوسلۆفاکیا، زانستی شێوازی ئەڵمانی و کاریگەرییەکانی لەو وڵاتانەی کە بە ئیسپانی دەدوێن، رەخنەی بونیەوی لە فەرەنسا و ئەڵمانیادا و رەخنەی نوێ لە ئەمریکادا و رەخنەی ئەفسانەیی کە (پونج) سروشی لێ وەردەگرتن هەتا شیکردنەوەی دەروونی (فرۆیدی یاخود مارکسی) ئەم هەموو بزووتنەوانە و کۆمەڵانە، سەرەرای کەم و کورِیەکانیان، بەرپەچدەرەوەی رێبازی راستییەکان و ئاستی کەرت بوون کە تاکو ئێستاش تۆژینەوەکانی ئەدەبی بەراوردی پەیوەستدار دەکەن، زانیاری ئەدەبی هیچ پێشکەوتنێک لە بواری بەرنامە بەخۆوە نابینێ ئەگەر تۆژینەوەی ئەدەب وەکو بابەتێکی جیاواز لە هەموو چالاکییەکانی مرۆڤ رەچاو نەکرێ بەم شێوەیە رووبەرِووی گیروگرفتێکی ئەدەبی دەبینەوە کە کێشەیەکی بنچینەییە لە زانستی جوانییدا کە سروشتی هونەر و ئەدەبە، بە تەنیا چەمکی فەرەنسی بۆ ئەدەبی بەراوردی نەبوو کە (ویلیک) گفتوگۆی لەسەر کرد و کەموکورِییەکانی خستەروو، بەڵکو گفتوگۆی لەسەر

چەمکێکی تر کرد کە توێژەرەوەی ئەمریکی (هنری ڕیماک) پێشکەش کرد، تۆژینەوەی ئەدەب لە سنووری وڵاتێکی دیاری کراو، تۆژینەوەی پێوەندییەکانی نێوان ئەدەب لە لایەک، بوارەکانی تر لە زانین و بیرداو، هونەر و، فەلسەفە و مێژوو و زانستە کۆمەڵایەتییەکان، زانست و ئایین لەلایەکی ترەوە. ڕای (ویلیک) ئەم چەمکەش کەمتر کوێرانەیە و زیاتر بە تەماحکارانەیە لە پێناسەی پێشوودا، چونکە بواری تۆژینەوە لە ئەدەبی بەراوردی فراوان دەکات، (ڕیماک) ناچار بووە کە لەنێوان هەندێ لە بابەتەکان جوداکاری دەستکرد بکات، سەرەڕای ئەوەی کە لەنێوانیاندا پێوەندی تۆکمە هەیە.

لە کۆتاییدا دەڵێ ئەم چەمکەش ناکرێ لە وردی نزیک بێ، بەم جۆرە (ویلیک) تێڕوانینی خۆی لەسەر چەمکی ئەدەبی بەراوردی پێشکەش دەکات و دەڵێ: باشترین بەرگری لە ئەدەبی بەراوردکاری و دیاریکردنی چەمکەکەی لە تێڕوانین و گیانەکەیەتی نەک لە بەش بەش کردنی دیاری کراوی ناو ئەدەبە لە هەموو ئەدەبێک بە تێڕوانینی نێونەتەوەیی لێی دەکۆڵێتەوە، بە هۆشیاری هەر ئەزموونێک بە تەنیا و چێ کردنی دوو ئەدەب.

بەم بۆچوونە تۆژینەوەی ئەدەب، تۆژینەوەیەکی سەربەخۆیە و بەربەستە لە سیاسەت و ڕەگەز و زمان، ناکرێ لە یەک بەرنامەدا گەمارۆ بدرێ، باسکردن، دیاری کردن، ڕاڤە، گێڕانەوە، ڕوون کردنەوە، هەڵسەنگاندن هەمووی بەکاردێن بۆ چارەسەرکردنی لە بەراودکاریدا بە هەمان پێوانە، بەراورد نابی لە پێوەندییەکانی مێژووییدا کورت بکرێتەوە، بەراورد لە دیاردەکان دەکرێت کە هیچ پێوەندی مێژوویی لەنێوانیاندا نییە، وەکو زمانەکان یاخود ڕەگەزەکانی ئەدەبی بەهایەکی گەورەیان هەیە کە هەمان بەهای تۆژینەوەی کارتێکردنەکانەکە ناکرێ بدۆزینەوە تەنیا بە خوێندنەوە و بەرابەری دەقەکان نەبێ، کە ئەزموونی زمانەوانانی نوێ پشتیوانی لێ دەکەن، بۆیە پێویستە توێژەرەوەی ئەدەب بیزانێ هەروەها ناکرێ ئەدەبی بەراوردکاری بە مێژووی ئەدەبدا گەمارۆ بدرێ، ڕەخنە و ئەدەبی هاوچەرخ لە خۆی دووربخاتەوە. هەروەها ڕەخنەش ناکرێ لە مێژوو جیابکرێتەوە، ڕاستییەکی بڕاوە لە ئەدەبدا نییە، تەنیا هەڵبژاردنە لەنێوان ملیۆن کتێبی چاپکراودا، بەکارێکی ڕەخنەگرانە دادەنرێ، دروست کردنی سنوورێکی یەکلایی کەرەوە لەنێوان تۆژینەوەی مێژوویی ئەدەب و ئەدەبی هاوچەرخدا بڕیارێکی سەرنەکەوتووانەیە ناکرێ بەرنامەی مێژوویی بە بەرنامەیەکی تاک دابندرێ، تەنانەت بە گوێرەی تۆژینەوەی ڕابردووش، کارەکانی ئەدەب بەڵگەنامە نییە سێ لقی سەرەکی بۆ تۆژینەوەکانی ئەدەبی لە ئارادایە، مێژوو، تیۆر و ڕەخنە، هەر هەموویان لە ناویەکدان، هەروەها بە گوێرەی تۆژینەوەی ئەدەبی نەتەوەیی ناکرێ لە ئەدەب جیا بکرێتەوە، ناتوانرێ ئەدەبی بەراوردی سوودمەند و بە فەڕبێ تاکو لەو سنوورە دەستکردە ئازاد نەبێ هەر لەم بوارەدا توێژەرێکی تری ئەمریکی (ئۆلدریدج) بەشێوەیەکی گشتی گوزارشت لە قوتابخانەی ئەدەبی بەراوردکاری ئەمریکی دەکات و جیاوازە لەگەڵ بۆچوونەکانی بەراوردکارانی فەرەنسیدا، (ئۆلدریدج) وای دەبینێ کە ئەدەبی بەراوردکاری ڕێگایەکەمان پێشان دەدا کە سەیری دواوەی سنووری تەسکی نەتەوەیی بکەین لە پێناوی ڕوون کردنەوەی ئاست و بزووتنەوە ڕۆشنبیرییەکانی نەتەوەیی جوداوازدا پێوەندییەکانی نێوان ئەدەبەکان و بوارەکانی چالاکی تری مرۆڤایەتی دەخاتە پێش چاوان، تۆژینەوەکانی هیچ جیاوازییەکی بنەڕەتی لەگەڵ تۆژینەوەی ئەدەبی نەتەوەییدا نییە تەنیا بابەتەکانی زیاتر بەرینتر و فراوانترە، لەنێوان دوو ئەدەب یاخود زیاتر بەڕێوە دەچێ، دەتوانین بڵێین کە ئەدەبی بەراوردی تۆژینەوەی دیاردەی ئەدەبییە لە ڕوانگەی دوو ئەدەبدا یاخود چەند ئەدەبێک، یان پێوەندیدارە بە لقێک یاخود چەند بوارێکی زانینی عەقڵییەوە. (ئولدریدج) وەکو (ویلیک) جیاوای لەنێوان ئەدەبی بەراوردکاری و ئەدەبی گشتی هەڵناوەشێنێتەوە، بەڵکو ئەم جیاوازیە جێگیر دەکات، پاشان ئاماژە بەوە دەکات کە توێژەرەوەکان ناتوانن زۆربەی کاتەکان ڕێک کەون لەسەر سروشتی جیاوازی لەنێوانیاندا لە هەموو ئەوروپا و ئەمریکادا ئاڵوگۆڕ لەنێوانیاندا ڕوودەدات پێویستە ئەدەبی گشتی بە تیۆری (شلیگل و گوتە)ی جیهانی پەیوەست بکرێن، بەو مانایەی کە ئەدەبی گشتی پێویستە تۆژینەوەی بابەتی و ڕەگەزەکان و داهێنانە نەمرەکان بەخۆوە بگرێت و فەرامۆشی چەرخ و قۆناغی مێژوویی بکات، بەڵام ئەدەبی بەراوردی پێویستە مێژووی ئەدەب (بزووتنەوەکانی ئەدەبی و چەرخەکان و کاریگەرییەکان)، پێوەندییەکانی ئەدەب بە بێشکەی فەلسەفی و سیاسی و کۆمەڵایەتی دەگرێتەخۆ، بەو مانایەی بۆ جوداوازی پێویستە ئەدەبی گشتی سنووری نەتەوایەتی تێپەڕێنێ، تێپەڕینێکی تەواو، لەهەمان کاتدا پێویستە ئەدەبی بەراوردکاری جەخت بخاتە سەر

پێـوەندییـەکـانی ئەدەبەکی دیاریکراو و ئەدەبەکـانی تر لەگەڵیـان پێک دەگەنەوە، بەڵام (ئۆلدریدج) ددانی پێدا دەنێ کـە هەردوو ئاست زۆرجار ئاوێتـە دەبنەوە، ئەگـەر ئـەوەش ڕوونـەدەدات، ئـەوا زاراوەی ئـەدەبـی بـەراوردی بەشێوەیەکی زۆر بەربڵاو بەکاریان دەهێنێ.

(ئۆلدریـدج) لەگـــەڵ (ویـلیـک)دا دەگـــونجێ، لە هەڵوەشـــاندنەوەی پێــوەندی ئەدەبی بەراوردکـــاری بە توێژینەوەی کـــاریگەر بوو و کــــارتێکردن یاخــــود پێـوەندییـەکـانی مێـژوویی نێـوان ئەدەبەکان. هەروەکو بەراوردکارانی فـەرەنسی بۆی چوون. بۆچوونیـان وایە کە بەراوردکـاری لە توێژینەوەکـانی ئەدەبیدا پێـوەندی لێک چوون بەکـاردەهێنێ لەنێـوان دوو ئەدەب کـە پێـوەندییـان لەگەڵ یەکدانەبێ، لێک چوون لە شێواز یاخود بنەڕەت، یان لە هزر و باری دەروونیـدا دەبێت بۆ نموونە ڕۆمـــانی ڕووسی (ئۆبـلۆمـــۆڤ- oblomov) و ڕۆمـــــانی (هاملێتی) شەکسپیر کە هەردووکیـان کەسایەتییەک دەخەنە ڕوو کە لە بڕیارەکاندا دوو دڵ و ئەمڕۆ و سبەی دەکات، (ئولدریدج) وای بۆ دەچێ کە تێڕوانینی جوانی لە ئەدەبی بەراوردکـاریدا لەم چەند سـاڵانەی دواییـدا بڵاوبۆتەوە، بۆیە توێژینەوەی کاریگەربوون و کـارتێکردن چی تر سـەرنجی توێژەرەوانی ئەدەب ڕاناکـێـشێ، بەڵکو لەجیاتی توێژینەوەی کارلێکردن و کاتێکردن، وێکچوون یاخود و گـونجان بەکاردەهێنن، کە پێی دەڵێن بەرنامەی نزیک بوونەوە یاخود پێگەی وێکچوونی بەبێ پێوەندی بوون.

بوارەکـانی توێژینەوە، کـارەکـانی ئەدەبی جیـاوازە کـە لەنێـوانیـاندا لێک چوون و گونجـان دەبینرێن، بێ ئەوەی هیچ پێوەندییەکیان لەمیاندا هەبێ، کە جەخت لەسەر کـارە ئەدەبییـەکـانی گەورە دەکرێ، هەڵی شی کردنەوەی جوانییـە کە تێڕوانینمان زیاتر بەرەو پرۆسـەی داهێنانی هونەری دەبات.

بەم شـێـوەیە بۆچوونەکـان لە بارەی چەمکی ئەدەبی بەراوردییـەوە لێکتـر دووردەکـەونەوە، بەڵام چەمکە و بەهاو خاسیەتی تایبەتی خۆی هەیە، (ئۆلدریدج) دەڵێ توێژینەوەکانی کاریگەربوون و کارتێکردن، بەرنامەیەکی زەبروزەنگی هەیە، کـە پشت بەکـارەکـانی ئەدەبی دنیـا دەبەســتێ، بەڵام توێژینەوە لێک نزیک بوونەوە کــە بەرنامەیەکی تەواوی نییە، بەڵکو پشت بەسەرنجگەرایی و خــودگـەرایی دەبەســتێ، لەلایەکی تر، توێژینەوەی سەرچاوەکـان پشت بەستن پێیـان لە پرۆسەی کـاریگەری بوون و کـارتێکردانەدا زۆرجـار توێژینەوە بەرەو بێـزاری و وەڕس بوون دەچوون.

سەرچاوەکان:

١- الدكتور شفيع السيد؛ في الأدب المقارن، القاهرة، ١٩٩٧.

٢- ڤان تيگم: الأدب المقارن، ترجمة سامي الدروبي، دارالفكر العربي.

٣- الدكتور محمد غنيمي هلال: الأدب المقارن، دارالنهضة مصر، ١٩٥٦.

٤- جويار: الأدب المقارن، ترجمة محمد غلاب لجنة البينات العربي، ١٩٥٦.

5- Rene wellak: The crisis of comparative Literature, Concepts of criticism, Printng, 1971.

6- Rene wellak; Discriminations, zprinting.

7- Rene wellak; The Name and Nature of Comparative literatur, 1971.

8- A.Owen; Aldridge Comparative literature Matter and Method, 1969.

سەرچاوەکان بەزمانی عەرەبی:

١- الدكتور بديع محمد جمعه، دراسات في الأدب المقارن، الطبعة الثانية، دارالنهضة العربية، بيروت، ١٩٨٠.

٢- الدكتور محمد غنيمي هلال: الأدب المقارن، دار النهضه مصر، القاهره، ١٩٥٦.

٣- الدكتور طەندا: الأدب المقارن دارالنهضه العربيه، بيروت، ١٩٧٥.

٥- الدكتور ابراهيم عبدالرحمن محمد: الادب المقارن بين النظرية و التطبيق، القاهره، ١٩٧٦.

٥- الدكتور محمد عبدالسلام كفافي: في الادب المقارن دراسات في نظرية الادب و الشعر القصص، بيروت ١٩٧٢.

بە زمانی فەرەنسی:

1- Guyardj la litterature comparee, paris, 1951.

2- P.V.Tieghem: Lo Romantisme la litterature Europeenne, paris, 1948.

: Le Preromantisme, 1947.

: Lq litterature comparee, paris, 1946.

3- Rene wellek and Austin werren: Theory of literature, 1955.